

ДЖЕНДЪР ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРСКАТА СОЦИОЛОГИЯ

АВТОР: ШАБАН ДАРАКЧИ- ИИОЗ, БАН

След падането на комунистическия режим изследванията посветени на джендъра и сексуалността в Източна и Централна Европа започват да се увеличават. Комунистическият режим залага в своята идеология идеята за равенство на жените, но джендър литературата по време на комунизма е оскъдна и силно идеологична, пренебрегвайки теми като хомосексуалността, която е официално забранена от комунистическата власт. След падането на режима, Източна Европа е изправена пред ситуация, в която официалната трактовка на джендър проблемите се сблъсква с джендър изследванията на Запада¹, където има дълга традиция в академичните изследвания на пола още от 70-те години на миналия век (.Коцева, Т. 2009). Научният дискурс на Запад се допълва и от множеството гей и феминистки движения, които заедно с

научните изследвания създават една по- благоприятна среда за развитие на джендър изследванията и респективно тяхното използване за подобряване на публичните политики. В литературата се говори за теоретично разделение в джендър изследванията между Западна и Източна Европа. Изследванията посветени на джендър проблемите на изток от Берлинската стена са в своя зародиш и не са добре

¹ Kulpa, R. & Mizielinska, J. 2011. Why Study Sexualities in Central and Eastern Europe? In "Decentring Western Sexualities: Perspectives on Central and Eastern Europe."

развити, защото посткомунистическите социални изследвания са насочени предимно към развитието на политическите системи на Изтока и икономическите процеси в тях². Ето защо джендър тематиката в трансформиращите се общества акцентира предимно върху институционалните рамки на неравенството, пренебрегвайки жизнения свят на джендър идентичностите, тяхното самопреживяване и динамика и по този начин жените попадат в ролята на „вечно губещи“ от посттоталитарния преход³. Налага се да се смени парадигмата за изследване, особено що се касае за темите посветени на сексуалността и да се имплементират постмодерните социологически трактовки на този проблем с цел по-голяма обективност.

В България, като страна от Източния блок, изследванията на джендър и сексуалността започват своето активно развитие след падането на комунистическия режим. Татяна Коцева (Коцева, Т. 2009), очертава вътрешните дисциплинарни противоречия, липсата на исторически контекст и липсата на финансиране като основни пречки пред развитието на джендър изследванията в България.

Джендър аспекти на комунизма в България

В книгата „Българката“, Татяна Коцева и Ирина Тодорова, цитирайки канадски изследователи⁴, очертават едно много важно методологическо разделение на теориите, изследва-

щи джендъра. Те анализират, предложеното разделение на алфа и бета теории. Според първото разделение, алфа теориите обясняват джендъра като наблягат на различията. Това, според авторите, допълнително затвърждава джендър дихотомията и типични представители на тези теории са голяма част от Западноевропейските философи, структурно-функционалната теория, властваща през 50 и 60-те години на 20 век и феминистките автори като Чодороу и Гилигън. Основният акцент при алфа теориите се базира на биологичната разлика между мъжете и жените, което води до характеристиките, които обяснителните теории от тази група им дават, а именно: жените като емоционални и нерационални и мъжете като рационални, „активни по природа“ и устремени. В тази връзка Кимел, през 2011 година казва, че неравенствата са базирани на различията между двата джендъра и са техен продукт, докато разликите в рамките на един джендър са много по-големи от разликите между двата⁵

2 Johnson, J. Elise and Robinson, Jean C. (Editors) 2007

3 Лулева, Ана. 2003.

4 Hare- Mustin & Marecek, 1988

5 Кимел пренебрегва идеята за трети и повече джендър идентичности като тези в Индонезия, където съществуват 5 официални

джендъра сами по себе си. Различието, дори това използвано в обяснителните научни теории, легитимира неравенствата, наблягайки на разликите между двата джендъра. Това той нарича „интерпланетарна теория”. Втората група, тази за бета теориите, подчертават авторите, е базирана на идеята за равенство на мъжете и жените, което не взема предвид биологичните характеристики. Коцева и Тодорова допълват още, че и двете теории имат своите слаби страни и за преодоляване на това, цитирайки отново авторите на тази концепция, те „дават” възможен отговор на това, как трябва да се изследва джендър проблематиката. Отговорът е в използване на конструктивния метод, при който основното допускане е, че джендър е „процес”, а не константна величина.

Коцева и Тодорова правят анализ на политиката на социализмът и положението на жените. В конституцията от 1946 година, посочват те, се дават равни права на жените с тези на мъжете и грижата за децата се поемат от държавата. Жената получава право на равен достъп до всички икономически сфери. Основните принципи на идеологията на новия политически ред са колективизъм и егалитаризъм. Реално на жената е дадено всичко онова, за което жените от Запада се борят. Но неофициално съществуват така наречените „двойно измерение”, „двойно съществуване” и „двойна проекция” на нещата при държавния социализъм, даващи обяснение на факта, че равенството е само привидно и реално съджендъра и Индия, където „хиджра” са признати за трети джендър.

щото това равенство поставя жените в много неизгодна обществена позиция. Неофициалният дискурс за прекомерната заетост на жените не се съобщава, за нея не се говори, тя е тема за разговор между приятели и малка част от медийните комедийни продукти.

Главен акцент от анализите посветени на положението на жената в комунистическа България е термина „свръхнатовареност на жената”- авторите очертават негативните последици от идеята за равенство на жената във всички обществени сфери. Това се дължи на факта, че освен работните позиции, които заемат, като следствие от достъпа до образование и егалитарната политика, жените продължават да извършват цялата домакинска работа и на тях се пада задачата да бъдат инструменти в „пронаталистичната политика” на социализма- политика особено актуална след 70-те години, когато идеята за раждане на 3-то дете започва да се пропагандира активно⁶, защото се регистрира сериозен демографски спад (Стоилова, 2012: 32). Така жените по време на комунизма се оказват разкъсани измежду всичките си задължения- тези на работник, на домакиня и на майка, в смисъла на „инкубатори” на нацията⁷. В лите-

6 Медиите също са нагажирани с пропагандата за „новата” роля на жената като майка. Снимките на жените, които карат комбайни и трактори започват да се заменят със такива, на които жената е в ролята на майка, обградена от децата си в домашна атмосфера.

7 Румяна Стоилова (2012: 30), цитирайки Елена Стойкова- Доганова, заключава, че образът на жената през 70 и 80-те години на 20 век в България, започва да се променя и се различава коренно от 50-те и 60-те години, като

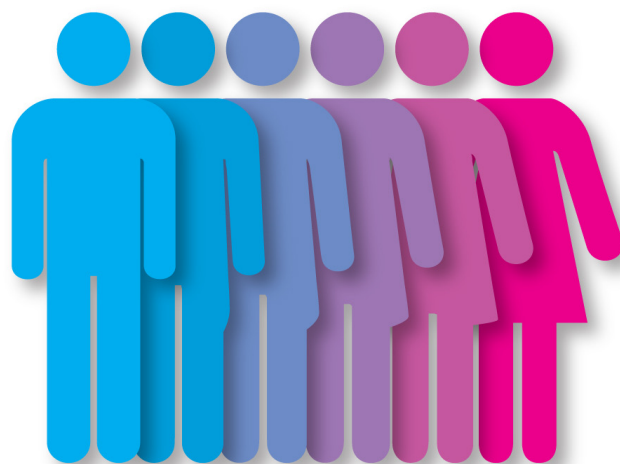
ратурата се използва термина „три-единен модел”, който описва ролите на жената по време на комунизма- на майка и съпруга; на труженичка и на общественичка (Тилкиджиев, 2000)⁸, а анализаторите на Запад ги наричат „superwomen”. В тази връзка Райна Гаврилова⁹ отбелязва, че поради невъзможността само бащата да осигурява прехраната на семейството и поради фактът, че се гледа негативно на жените, които не изпълняват обществено полезен труд, една голяма част от децата се изпращат да се отглеждат от бабите им в селата. Това е бил един възможен изход и алтернатива за жените в „капана” на тази ситуация.

Друг основен момент от анализа на авторите е „феминизацията на публичната сфера. Макар авторите да уточняват, че джендър разделението на труда в посока на феминизиране на определени отрасли не е така силно, какво в страните от Западна Европа по това време, те изтъкват, че публичната сфера се феминизира на едно скрито неофициално ниво, където жените, бидейки „равнопоставени” с мъжете започват своето „бягство” от рамката на идеологията и намират утеха в семейството, което е останало „незасегнато” от властта и принципите на партията. Това свързва жената по време на комунизма в идеята за жертвоготовност, онази за която говори още

започва активно да се акцентира върху нейната женственост и роля на майка.

8 Фотев, Г. & Стоилова, Р. (съставители). 2000. Жените: Справедливост Днес. ИК ”Кота”. София.

9 Тачева, Елена и Илия Недин(редактори). 2001. Тя на Балканите:261-266.

Иван Хаджийски. Жената се посвещава на семейните задължения и децата като отговор на „унифициращата идеология” на комунизма.

Коцева и Тодорова въвеждат и понятието „стъклен таван” в българската социология. Това е термин, който описва невидимите пречки и обстоятелства, които възпрепятстват определена дискриминирана и социално онеправдана група от обществото да се изкачва по социалната стълбица и да заеме висши ръководни длъжности. Термин, който първоначално е използван за непривилегированата позиция на жените, но по-късно се адоптира и за другите подтиснати групи и малцинства в обществото. Съществуват няколко фактори, които „образуват” метафорично дефинирания стъклен таван. Това са вътрешно фирмените пречки отнасящи се до квалификацията на сегрегираните групи; пречки на законодателно ниво, отнасящи се до дискриминативно законодателство и друго, към които спадат стереотипи базирани на расови, религиозни, етнически и сексуални признаци. В контекста на социалистическата идеология, Коцева и Тодорова акцентират, че

така наречената „различителна социализация“ (Kimmel, 2011) или различните джендър роли, които се научават в процеса на социализация са една от основните причини не само за съществуването на стъкления таван и разликите в заплащането между мъжете и жените, но и за затвърждаването на патриархалния „андроцентричен“ ред в обществото. Като изход от това положение, авторите виждат промяната в законодателната рамка и усилията на наднационалните организации. Типичен пример днес е политиката на ЕС за джендър мейнстрийминг въведена през 1986 година. Тук можем да добавим и промяната в учебната програма в България, а и не само, която като съдържание е все още силно джендър разграничителна.

Идеологията за джендър равенство по време на социалистическия строй е привидна промяна. Официално, тя е замислена като инструмент за заличаване на неравенството, но неофициално тя има много по негативни последици за жените от считаните за дискриминиращи капиталистически политики на Запада по това време. Цитирайки Ева Крайски, последиците от тази ситуация е описана от Румяна Стоилова, която подчертава, че комунистическата идеология макар и да дава еднакви трудови права на жените, не им позволява да „напуснат“, дефинираната от Хана Арендт, частна сфера или пространство, и по този начин, се стига до преминаване от „патриархален държавен социализъм“ към „патриархална демокрация“ (Стоилова, 2012).

Джендър раеенството на социализма от една страна е опит за едно преосмисляне на женския опит и идентичност и скъсване с нейното биологично определено битие. Езикът, който описва жената по време на социализма е обхванал точно тези идеи и думите на новата и социална роля.

Джендър неравенства: пост социалистическата ситуация в България
След падането на комунизма в България жените се оказват в една непривилегирована позиция, която е свързана с факта, че те са заети предимно в домакинските дейности и работят в силно феминизирани отрасли. В тази връзка Георги Фотев¹⁰ казва, че „цената на прехода“ за жените е много по-голяма от тази на мъжете. Цитирайки множество социологически изследвания, той подчертава, че жените получава по-ниско заплащане и държавната политика или „юридизмът“ в рамките на джендър политиките не взема предвид три основни фактора, присъщи на женската биология: майчинство, раждане и бременност, което води до ситуация, в която правата на жените са регламентирани със закон, но на практика, както показват емпиричните данни, те нямат позициите, които заемат мъжете и не са овластени в същата степен. Ето защо, критикувайки феминизма, той настоява да се взимат предвид определени биологични характеристики в публичните политики, както е модерно да се казва днес, при намесата на държавата в проблемите за джендър равенството.

10 Фотев, Г. & Стоилова, Р. (съставители). 2000. Жените: Справедливост Днес. ИК ”Кота”. София

Ситуацията на жените в България не се различава особено от другите страни в преход и феминизацията а бедността, сексуализирането на работното място (по- добър външен вид за по-голям успех на интервю за работа) са общи черти за държавите в процес на трансформация от социалистическа към пазарна икономика(Лулева, Ана. 2003), но въпреки това всяка една от тях има своите културно обусловени характеристики и специфики, които трябва да бъдат изследвани.

Съществен момент в процеса на прехода в България е това, което Фотев нарича „интернализация на женската подчинена позиция”, която води до нагласа сред жените, изразяваща се в избора на типично женски професии, които не „изглеждат принудителни”, а „естествени”, което от своя страна дава повече привилегии на мъжете и затвърждава тяхното „господство” и ги дефинира като ‘глава на семейството’¹¹. Неравнопоставеността на жените през първите 10 години на преход е базирана на заетост в домашната сфера и това дава на мъжа повече икономически ресурси и от там повече власт. В тази връзка Румяна Стоилова¹², анализирайки жените предприемачи след 1989 година в България, казва че же-

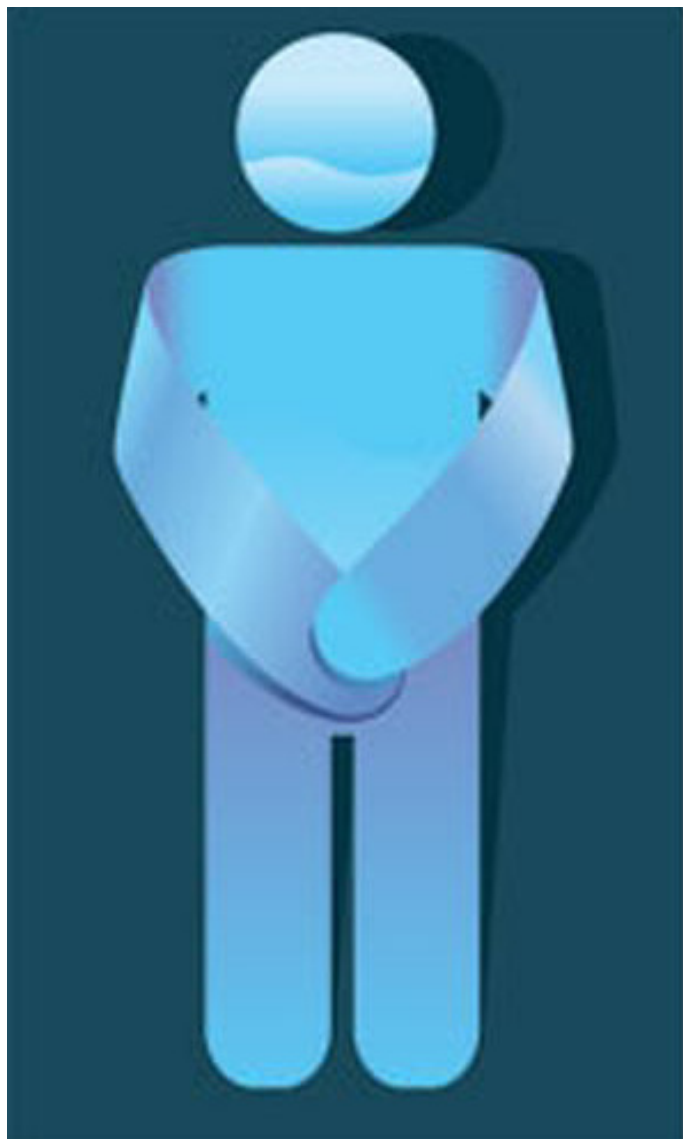
11 Пиер Бурдийо(2000) подчертава, че независимо от господството на мъжа в едно общество, жените имат своя начин да манипулират виждането на мъжа, чрез т. н. „насочващи избори” и по тази логика съществува скрита власт от страна на жените, тема която ще бъде развита в трета глава на настоящият труд.

12 Фотев, Г. & Стоилова, Р. (съставители). 2000. Жените: Справедливост Днес. ИК ”Кота”. София.

ните са изключени от процесите на промяна. Жената в посткомунистическа България печели повече свобода, но губи сигурност. Статистиката, анализирана от Стоилова, показва че броят на мъжете при самонаетите и работодателите е значително по-голям от този на жените. Феминизират се отраслите образование, социални дейности и здравеопазване, докато строителството и производството на енергия и материали си остава типична „мъжка” професия (Коцева, Т. 2005).

Авторът добавя, че участието на жените в политиката (и като кандидати и като избиращи) е едната плоскост, чрез която може да се постигне промяна. В този ред на мисли, през първите 10 години от прехода у нас представителството на жените в политиката е сравнително ниско, с тенденция да намалява и всеобщото схващане е, че жените не са родени за политически действия и тяхното място е в дома и основната им грижи трябва да са насочени към семейството(Златанова, 2000)¹³. На практика няма правна пречка пред българските жени да заемат политически постове, но желанието им и емпиричната действителност показват едно силно „нежелание”, което има социално конструктивен характер. Според Румяна Стоилова, еманципацията при жените над 50 години в България се провежда „отгоре надолу и отвън навътре”, свивайки интересите на жените в сферата на частното, респективно семейството и домакинството. Като основни „виновни” за това се сочат медиите, които създа-

13 Пак там.

ват нагласи за подобен тип поведение (кулинария, сериали, плетки, гоблени, „женски“ предавания) и отношение, което игнорира политическото участие. Това е сериозен проблем, защото „успешните биографии“ на жените публични личности, в това число и политици са силно мотивиращи за бъдещите поколения жени (Стоилова, 2001).

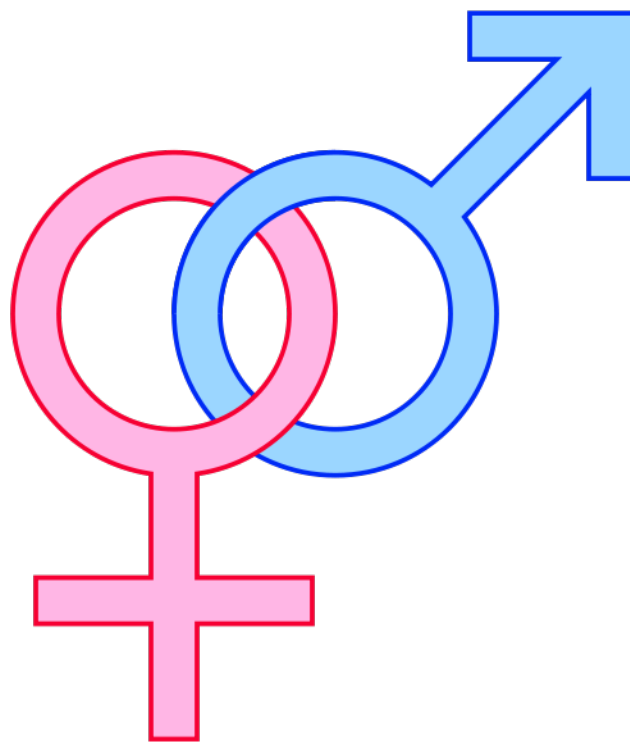
Другата основна плоскост е икономическото участие, но в изследванията, които цитира Стоилова, се очертава тенденция, при която на предприемачеството се гледа като на нетипична за една жена професия и дейност. Участието на жените в икономическата

сфера, по думите на автора, предвид патриархалното българско общество, е иновация за първите 10 години от прехода в България и в Източна Европа като цяло. Решението на проблема с джендър неравенството, според Фотев, е да се провокира по-голям публичен диалог от страна НПО-та и други организации, ангажирани с проблема за неравенствата, за да се постигне „делиберация“ - това е възможността за диалог, познаващ и уважаващ различието и множествеността на жизнените светове, и който да доведе до реални промени на законодателно равнище. Това мнение споделя и Златанова от 2000 година, която,

анализирайки международните предписания от 4-тата конференция на жените в Бейджин и предписанията на ООН, твърди, че българската държава трябва спешно да предприеме мерки за инкорпориране на международно приетите стандарти за да се преодолее друг феномен на прехода в България – „феминизацията на бедността“.

Книгата „Пол и Стратификация“, която Румяна Стоилова публикува през 2012 година е един задълбочен анализ на джендър неравенствата в българското общество след падането на комунистическия режим в България. Това е систематично изследване на джендър неравенствата, което дава не само ценна информация за динамиката на този проблем през последните 20 години, но и формулира редица методологически индикатори и подходи в изследването на джендър стратификацията. Нейният анализ е строго социологически, систематизирайки основните фактори, които оказват влияние върху стратификацията, като главният акцент пада върху джендър стратификацията в България. Анализът е построен последователно като преминава от разглеждане на джендър стратификацията на микро ниво и конструирането на жизнения опит на жените и стига до анализ на макро фактори като политика, икономика и образование и възможностите, които те дават на жените да се изкачват в социалната йерархия, допускайки, че след 1989 година, професионалната кариера не зависи от партийната принадлежност, а от личните възможности и тези придобити в образователния процес.

Основната теза на Стоилова, е че жените използват различни стратегии за справяне с професионалното си израстване, съчетавайки платен и неплатен труд, стратегии, коренно различни от тези на мъжете и това води до **„до хоризонтална и вертикална сегрегация на труда по пол, а оттук и до възпроизвеждане на неравенствата по пол в обществото“**. **Стоилова въвежда в своето изследване една тема, която в Западната социология е изключителен проблем**¹⁴, а това е темата за платения и неплатения или „домашния труд“. Както казва Бурдийо, „домашния труд е сфера отредена за жената“ като генерално схващане. Елизабет

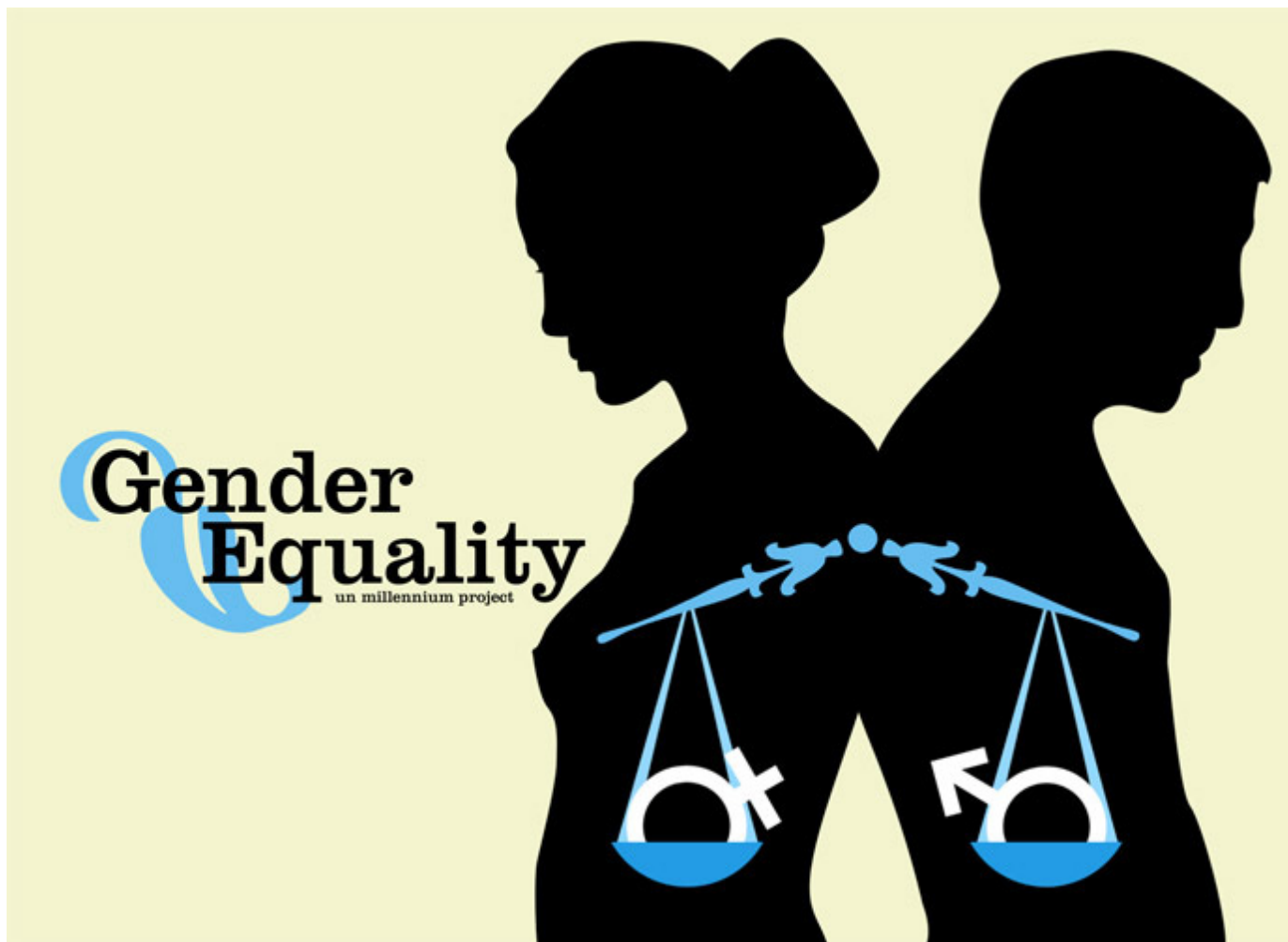
14 Катедрата по социология на Брюкселския университет е поставила като основна задача в своята изследователска дейност, разликите в платения и неплатения труд между мъжете и жените и свободното време, което остава за двата джендъра.- лично интервю с ръководителя на катедрата.

Бадентер, акцентира върху това разделение и изтъква, че именно то е много важен показател за джендър стратификацията на едно общество. Румяна Стоилова подхожда към джендър стратификацията комплексно, описвайки и сравнявайки не само измеренията между платен и неплатен труд, но ги комбинира с останалите два фактора: класа и етнос, за да посочи къде трите фактора се пресичат и създават силно непривилегировани позиции за жените. Домашният труд е „женска работа“ в типичното патриархално мислене. Но когато е съчетан с друга „маргинализираща“ идентичност като етническата, тя действа с много по-голяма сила. Типичен пример за това, посочва Стоилова, са етническите роми в България. Авторът подхожда към предмета на изследването изключително интерсекционално или анализира джендър неравенствата през призмата на „множествената изключеност“ (Стоилова, 2012) и ако трябва да цитираме Майкъл Кимел (Kimmell, 2011), тя прави джендъра „видим“, включвайки го в триадата (класа-етнос/раса- джендър), които обясняват неравенствата в едно общество по-задълбочено. Тук трябва да добавим, че Стоилова причислява към тази триада и тялото, което прави рамката за анализ още по-задълбочена, предвид всички практики, които използват тялото като „домейн за изграждане на патриархалната мъжественост“ (Connell, 2005), но от друга страна и на женствеността в медиите. Основният подход за изследване на джендър стратификацията е базиран

на допускането, че джендър ролите са **социално конструирани и това рефлектира пряко и косвено върху джендър стратификацията и неравенствата, следователно „разрушаването“ на джендър стереотипите дава възможност на жените да покажат собствените си умения и да заемат по-висши длъжности в социалната йерархия и класовата система, където, акцентира Стоилова, социалната мобилност е възможна, за разлика от кастите например.**

Стоилова, разглежда джендъра като социално- конструирана категория и, цитирайки Уест и Зимерман, които споменахме в първа глава, подчертава, че когато разглеждаме джендър стратификацията, освен структурните неравенства, като разлики в заплащане и заемане на позиции- чисто институционални, трябва да имаме предвид и културните специфики на тази стратификация, които се изразяват в отношението към жените в работна атмосфера, езикът¹⁵, който се използва за тяхната дейност и всички стереотипни характеристики, които им се приписват. Това разграничение е изключително важно за социологическият анализ на джендър неравенствата в заплащането и трудо-

15 И до днес една огромна част от мъжете наричат своите колеги жени с ироничното „колежке“. Това е в пълен унисон на това, което (Стоилова, 2012) очертава като езиково доминиране на мъжките назвателни имена за професии и категории, които в исторически контекст показват затвърждаването на патриархата.

вата сфера като цяло, защото дава възможност да се открият скрити нагласи спрямо жената като равностоеен „колега“, чрез множеството подигравки, вицове и епитети за нейната „слаба и неуравновесена“ природа, дори когато тези жени заемат ръководни постове. Типичен пример за скритият патриархат в условия на демокрация и равноправие, който засяга и сексуалността на жената, като пряко произтичаща от нейният джендър (тази връзка я проследихме във втора част на първа глава) е изразът *„тази не са я оправили снощи“*. Това може да се чуе доста често, както от мъже, така и от жени, което говори за нагласа, при която жената е възприемана като биологично дефиниран

продукт, който без секс е „нервен, ядосан, мрачен, превъзбуден и отмъстителен“. Жената в този злободневен израз е субект на сексуалният акт. Този израз показва много дълбоко залегналото съждение за биологичната идентичност на жената, като основна и дефинираща нейното поведение и от друга страна дава „патриархално господство на мъжа“, като призован да укротява и доминира. Тази постановка напомня за схващането, че женската сексуалност в ислямските общества се разглежда като „активна и разрушителна“, докато в Западните общества, тя е „пасивна, контролирана и кодирана“.

По тази логика можем да търсим корените на този израз още от времето на Османското присъствие в България.

Положението на жените в постсоциалистическото българско общество е пряко повлияно от символната власт на патриархалните форми на господство (Димитрова, Мария., Татяна Коцева. 1999), това са всички останали от историческото минало стереотипи, виждания, социални етикети и нагласи на мъжете във властта спрямо проблемите на жените. Тя е символна власт, защото е свързана с индиректни езикови и символни практики, непризнаващи равенството на жената, макар и на работното място. В контекста на тази патриархална символна власт, Даскалова (Даскалова, 1999) настоява ежедневието език в политиката и публичните речи, да се замени с научния език, който да докаже и да проблематизира обичайно приписваната „биологичната“ роля на жената в политическия език в постсоциалистическа България (като съпруга и майка; „неспособна“ да поеме собствена инициатива; стояща в сянката на съпруга си). Това ще доведе до разрушаване на „оматгосания“ кръг, в който жените се разглеждат само като „wombs“, затворени между стените на дома и посветени на майчинството и грижата, под въздействие на „дисциплиниращата“ политическа техника, в която сексуал-

ността определя идентичността, добавя още Даскалова, позовавайки се на Нореберт Елиас и Мишел Фуко.

Социализация и джендър

Социологическите изследвания посветени на връзката между джендър идентичността, насилието и социалните отклонения в България са изключително малко. Румяна Стоилова използва схемата „сътворяване и раз- сътворяване на пола“, като иска да подчертае, че в процеса на социализация се изграждат представи за мъжествеността и женствеността. В този процес, според Стоилова особено място заемат медиите, които са силно анти феминистки настроени. Позовавайки се на Бътлър, тя твърди, че е по-важно да се проследява начинът, по който джендър категориите и стереотипите се проблематизират от хората и се „разбиват“, без да се робува на изградените „хетеронормативни“ и патриархални модели в българското общество, които са особено застинали и не се проблематизират след комунизма. От тази гледна точка, за една саморефлексия, на индивидуално ниво, за социологът би представлявал интерес как така нареченото гражданско образование дава възможност тези „стигми“ и „виктимизации“ да се проблематизират, защото медиите и в частност чалгата в България не се различават особено от повечето продукти на поп културата, а се различава начинът, по който индивидът реагира и има изградена рефлексивна гледна точка в процеса на тяхното

възприемане(Darakchi, 2013). Много важен механизъм в изграждането и затвърждаването на джендър стереотипите по време на социализацията е учебната програма. В България има проведени изследвания за съдържанието на букварите¹⁶, учебниците от началното¹⁷ и основното образование¹⁸. Авторите се обединяват около заключението, че в образователната система още от най- ранна детска възраст джендър стереотипите се изграждат в полза на мъжете. От контент анализите на текстовото съдържание и снимковия материал на внушителен по брой учебници, учебни помагала и ръководства за учители се очертават следните изводи. Първо, „мъжките и женските” места са строго джендър разпределени, като жената е „затворена в частното пространство и джендър ролите, с които е представена са в сферата на домакинските дейности, докато мъжете са „обществениците”, тези които заемат обществено значими професии. По този начин се „интернализират” джендър разпределение на труда още в детска възраст, което рефлектира в по- късните етапи от живота на хората, когато отношението

16 Стойкова, Елена. 2005. Полови неравенства в букварите за първи клас (1985 – 2005)

17 Арнаудов, Венцислав. 2003. Съдържателен анализ на учебниците от началния етап на основната степен на образование (1 - 4 клас) от гледна точка на джендър проблематиката.

18 Йорданова, Кристина. 2012. „Стереотипи и предразсъдъци в учебниците и учебните помагала за учители от предучилищно и основно образование в рамките на проект „Равенството – път към прогрес”.

им към „другия” джендър са конструирани и внедрени от мощната машина на образователната система и това пречи за изграждане на саморефлексия, защото образованието е приета на доверие институция, която е силно легитимна и авторитетна. Второ, джендър идентичността е разграничена на принципа активно, действащо и пасивно, подчинено, респективно за мъжете и жените. В повечето случаи момичетата са косвено „подтиквани” да подражават на своите майки, с помощта на джендър роли ограничени до грижа, всеотдайност, домакинска работа и др., респективно образът на майката е много по – често срещан от този на бащата. Трето, от социолингвистична гледна точка повечето прилагателни описващи джендър роли и практики и професии са в мъжки род. Жените като цяло, твърди Йорданова, са изключени от социално- културната история и авторите на учебниците не се съобразяват с тенденциите и динамиката на съвременните концепции за равенство, придържайки се към социо- биологичното схващане за джендъра като биологична категория, което предопределя по „естествен” път и представянето на джендър ролите в учебното съдържание, което според авторите е идеологично и стереотипизиращо.

Освен идеологични, текстовете в учебниците в българската образователна система претендират за „неутралност” и това ги прави сами по себе си опасни. Както твърди Даскалова, липсата на критически анализ и възможност за „оспорване” на учебния материал е

инструментът, който поддържа патриархалната култура в учебното съдържание и я възпроизвежда (Даскалова, Красимира. 2002). В тази връзка авторите обръщат внимание и на художествената литература, която е силно небалансирана и жените почти не присъстват като герои и дейци. Препоръката на тези изследвания е за балансиране на визуалното и лингвистично представяне на мъжете и жените, както и за по-застъпена и открита критическа позиция и възможност за саморефлексия сред учениците, за постигане на по-голямо джендър равенство.

Джендър стереотипите по време на социализацията се „изграждат“ и от

българските медии и както Лулева анализирайки концепцията за половия ред (gender order) красноречиво доказва, че повечето предавания са една „перфектна фабрика“ за джендър стереотипи, където крайната цел е мъжествеността да бъде още по-мъжествена и женствеността още по-женствена. Изследвайки български медии, авторът прави заключение, че освен джендър стереотипи, българските медии, в това число и печатни, използват силно сексистки език и това не подлежи на цензура (Лулева, Ана. 2003). Милена Кирова (Кирова, 2010) прави разграничение между рекламите от южен и северен тип, изтъквайки, че в България са известни рекламите

от южен тип, които представят жените като свръхиделани и изключително (дори нереално) красиви, докато в рекламите от северен тип (тук най-често се визират Скандинавските държави-б.а.) жените са представени с един ежедневен, нормален образ, които се среща всеки ден. Образът на жената като сексапилна е всъщност пример за подражание на много жени в България. Като добавим влиянието на чалга културата и на поп културата като цяло, както и липсата на адекватно гражданско образование, което да дава рамка за саморефлексия на жените, се достига до онова, което можем да наречем принудителен феминизъм- това е феномен, при който голям брой български жени не искат да се борят за равенство и преодоляване на обективизиране на сексуалността и представянето им като сексуални обекти. Напротив, от наблюдения и разговори може да се заключи, че определена част от българските жени искат да бъдат харесвани като сексуални обекти. След 2005 година пластичната хирургия в България бележи сравнителен ръст и външният вид и поведението на жени от най- различни възрасти е силно белязан и повлиян от тези тенденции за красиво тяло с множество корекции и атрактивно силно сексуализирано облекло, подобно на това в музикалните клипове и рекламите. По този повод Кирова добавя, че сексистките реклами в България се увеличават стреемоглаво и на тях не се гледа като нещо, което е сексистко, а напротив те се сочат като пробив в „закостенялата“ природа на българии-

на и се подкрепят не само от мъжете, но и от жените. „На ценностно равнище рекламите по-скоро подкрепят различни очаквания към жените и мъжете, вместо да унифицират джендър ролята,“ (Коцева, Т. 2011). Татяна Коцева, анализирайки джендър стереотипите в рекламните послания в България на база проведено проучване, твърди че сексистките послания от рекламите днес се отразяват директно върху затвърждаването и социализирането на джендър стереотипи сред голям част от младите хора и е въпрос на медийна и рекламна политика да се обърне сериозно внимание на този проблем от страна на държавните регулатори, както и саморефлексивност от страна младите хора, които ще бъдат отговорни за „трансформирането“ на тези стереотипи на бъдещите поколения.

Валентина Златанова през 2004 прави задълбочен анализ на ролята на социализацията, и по специфично за „различителната“ социализацията на момичетата и момчетата и връзката на тези процеси с формите на насилие и девиантното поведение на по-късен етап от живота на определен човек. Златанова търси социологическо обяснение на насилието, което е продукт на определени фактори по време на социализацията и твърди, че теориите за научаването и теориите за биологическите характеристики на мъжа и жената трябва да се комбинират за по-обективно и всеобхватно изследване на девиациите и връзката им с джендър идентичността. Тя твърди още, че различията в агресивното поведе-

ние между момичетата и момчетата е в начинът, по който те демонстрират своето агресивно поведение. Докато момчетата са демонстративно агресивни, момичетата са по-склонни да показват прикрита агресия, която има манипулативни характеристики.

Друг основен аспект от разработките на автора¹⁹ е социализацията на момчето. Тук се анализират всички „техники“, чрез които едно момче се конструира като мъжествено, отричайки всички дейности, които могат да бъдат категоризирани като „женствени“. Подобно на Елизабет Бадентер, Златанова смята, че социализацията на момчетата е много по-агресивна и активна от страна на родителите и обществото и основната цел е да се изкоренят всички „женски“ черти от неговото поведение и отношения. Типични патриархални забрани в процеса на социализация са забраната и всеобщото схващане, че мъжете „не трябва да плачат и да показват уязвимост“, както и да „не изразяват своите емоции и чувства“. Както е отбелязано, стремейки се към този образ на „истински мъж“, самите мъже на по-късен етап от техният живот стават жертва на собствената си „мъжественост“. Един от най-екслицитните примери е агресията и насилието, което проявяват в стремежа си да се „докажат“ като мъже. Както уместно добавя Бадентер, мъжката идентичност е изградена на принципа на отричането: „да не бъдеш женствен, да не бъдеш емоционален“ и др. и това трябва да се доказва цял живот под натиска на обществените или

общностни норми и това често води до чувство на гняв и агресия, когато така конструираната мъжественост не може да се докаже и „честта на мъжа“ е загубена. В същото време, женската идентичност е построена на принципа да бъдеш: „да можеш да плетеш, да готвиш „ и др. Женската идентичност не се доказва – тя е факт.

След като детето премине през „различителната социализация“ на ниво семейство, той обикновено попада в групи на свои връстници, където „мъжествеността“ се доказва с цел да се изкачи в по-горно ниво на йерархията, която съществува неформално във вторичните групи. В тази, така наречена вторична социализация, част от която е и училищното образование, момчетата могат да бъдат особено агресивни и да демонстрират насилие както срещу момичетата, така и към други момчета, които „притежават женски черти и са мекошави“ (Златанова, 2004). Неслучайно хомофобията е един от основните измерители и индикатори за мъжката джендър идентичност, наред с помагането в домакинството и взимане на полагащия се отпуск за отглеждане на децата²⁰. Цялата тази гама от насилствени и подигравателни агресивни практики, цели легитимацията на социално конструираната мъжественост, която се подсилва от медиите и всички герои, с които се асоциират момчетата. Освен медиите, в рамките на самото училище се поощряват хетеронормативни практики, започвайки от съдържанието на учебната програма и завършвай-

19 Златанова, Валентина. 2004. Нелегитимното Насилие. ИК. „Квазар“

20 Darakchi, Shaban, 2009.

ки с това, което в първа глава отбелязахме като „хетеросексуален пазар“, където мъжествеността и женствеността базирани единствено на хетеросексуален принцип се легитимират на институционално ниво.

Връзката между джендър и насилие, според Златанова, е неоспорима, цитирайки множество изследвания. С анализа си на джендър социализацията, тя дава отговор на един от най-значимите въпроси свързани с значението на джендър социологията и необходимостта от нейното изучаване. Джендър социализацията може да ни даде отговорите за начините, по които се формират джендър ролите и респективно нагласите и очакванията спрямо другия/те джендър идентичности. Това ще даде отговор на въпроса как да се вземат мерки за превенция на насилието и респективно за тяхното използване в публичните политики. Друго пряко следствие от връзката джендър и насилие е необходимостта да се преразгледат макро социологически фактори, като медиите, образованието, етноса и религията, които оказват влияние върху социализационните процеси и конструирането на мъжествеността и женствеността в рамките на една държава, общество, общност или група, защото, както отбелязва Златанова, мъжката агресия и престъпност в повечето случаи е плод на определени макро фактори, които обуславят и определен тип полова социализация свързана с насилие и доминиране, докато женската престъпност, в повечето случаи е плод на адаптиране към определени социални

и икономически условия и ситуации, в които изпадат жените.

Разбира се темата за връзката между джендър социализацията и насилието не трябва да се разглежда едностранно и с основно допускане, че само мъжете са склонни към насилие и престъпления, защото този процес, социализационният, търпи промени и се наблюдава динамика в идентичността на съвременния мъж. Днес се говори за появата на „сдобрения със себе си мъж“²¹, който не се доказва като „истински мъж“ непрекъснато и не се срамува да участва в дейности и да показва чувства – всички те смятани като „типично женски“. Тази динамика е важна и заслужава своето внимание в рамките на съвременното българско общество и начинът, по който се социализират джендър идентичности. Умелото съчетание на големите, обобщаващи теории и частното, интерсекционално проучване на този проблем, може да даде много ценни отговори за развитието и прилагането на успешни публични политики.

Много важно от методическа гледна точка е подходът към изследването на брака в България. Не трябва да забравяме, че алтернативните форми на брак не са нещо непознато в България и се регистрират все повече семейства, които живеят на семейни начала, както и семействата с един родител и такива с едно дете. От индикаторите и анализите в българската социологическа традиция, можем да направим извод, че много важни, с цел максимална обективност е да се търсят мотивите,

21 Бадентер, Елизабет. 2002. XY на Мъжката Идентичност. ИК Изток- Запад. София.

които стоят зад един брак-икономически, социално-психологически или други и как тези мотиви се променят с времето в рамките на едно общество или общност.

Използвана литература:

Арнаудов, В. 2003. Съдържателен анализ на учебниците от началния етап на основната степен на образование (1 - 4 клас) от гледна точка на джендър проблематиката.

Баденер, Елизабет. 2002. ХУ на Мъжката Идентичност. ИК Изток-Запад. София.

Бурдийо, П. 2002. Мъжкото господство. Издателство „ЛИК“, София.

Даскалова, К. 1999. Един Неосмомартенски текст. Във в. Култура - Брой 9 (2069), 05 март 1999

Димитрова, М.,Татяна Коцева. 1999. Равенство на Гражданите и Неравенство на Жените. Open Society Institute. Centre for Publishing Development. Electronic Publishing Program. Hungary.

Златанова, Валентина. 2004. Нелегитимното насилие. ИК „Квазар“. София
Йорданова, Кристина. 2012. „Стереотипи и предразсъдъци в учебниците и учебните помагала за учители от предучилищно и основно образование в рамките на проект „Равенството – път към прогрес“.

Кирова, М. 2010. **Да отгледаш неравенство или джендър идентичности в българската реклама.** <http://www.publicrepublic.com/magazine/2010/04/44341.php>

Коцева, Т. И. Тодорова. 1994. Българката--традиционни представи и променящи се реалности. . Кракра.

Коцева, Т. 2005. Полови равенства и роля на жените. В: Демографско раз-

витие на България. С. НССЕДВ към МС, БАН, НСИ, Фонд на ООН за население, с.178-183

Коцева, Т. 2009. Мисията и темите на социалните изследвания на пола в България. В: сп. Критика и хуманизъм, кн.30, бр.3., с.219-226.

Лулева, Ана. 2003. Полов ред (gender order) и трансформация. В: Българска етнология, 2003, 2-3, 96-110.

Стоилова, Румяна. 2012. Пол и стратификация: Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г. ИК. „Сиела“. София.

Стойкова, Елена. 2005. *Полови неравенства в букварите за първи клас (1985 – 2005)*.

Тачева, Елена и Илия Недин(редактори). 2001. Тя на Балканите:261-266.

Фотев, Г. &Стоилова, Р. (съставители). 2000. Жените: Справедливост Днес. ИК ”Кота“. София.

Connell. R.W. 2005. *Masculinities* (2nd Ed.). University of California Press. California.

Darakchi, Shaban. 2013. “*Gender Troubles and Dimensions of Sexuality in Bulgarian Ethno- Pop (Chalga) Music in Bulgaria*”. –presented at “Talking Bodies” conference in Chester, UK.

Kimmel, Michael S. 2011. *The Gendered Society*. Oxford University Press. NY&Oxford

Kulpa, R. &Mizielinska, J. 2011. *Why Study Sexualities in Central and Eastern Europe?* In “De-Centring Western Sexualities: Perspectives on Central and Eastern Europe.

Johnson, J. Elise and Robinson, Jean C. (Editors) 2007. *Living Gender after Communism*. Indiana University Press.